

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ז

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

תולדות תורת הסוד העברית

סדרה ראשונה: העת העתיקה

סדרה שנייה: ימי הביניים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך שביעי

ראשית הקבלה:

חוג העיון, ספר הבהיר וקבלת פרובנס

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכה לשונית: ישראל חזני
מרכזת הסדרה: מעין אבינרי־רבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

**ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
צלם: רן יעיש, גאמא עיצובים
עיצוב העטיפה: גאמא עיצובים, ירושלים**

מסת"ב 978-965-227-291-1

מספר קטלוגי 185-615

**© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ב
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים**

התוכן

כרך שביעי

פתח דבר

9

- 11 פרק ראשון: תורת הסוד והחוויה המיסטית ב"ספר העיון"
א. מקומו של "חוג העיון" בתולדות תורת הסוד העברית 11 ב. יצירה במסגרת חוג ויצירה פסודו־אפיגרפית 14 ג. "ספר העיון", מקורותיו ומבנהו 16 ד. "ספר העיון", "הכבוד הנסתר" ו"האחדות השה" 25 ה. האחדות והריבוי 28 ו. "המאציל העליון", "החכמה הקדומה", "אור החיים" 33 ז. החשמל, השם והמרכבה 37 ח. הכוחות העליונים – ספירות ומרכבה 38
- 47 פרק שני: ספר "מעין החכמה" מ"חוג העיון" – חזיונות מיסטית מועצמת
א. ייחודו של ספר "מעין החכמה" 47 ב. השם ואותיותיו 50 ג. האורות העליונים 54 ד. ההתגלות בנקרת הצור והחוויה המיסטית 56 ה. מערכת האורות העליונים ודירוגה 59 ו. הציור המאוחד של ראשית החוויה 62 ז. סיכום 65
- 69 פרק שלישי: פירוש שם של ד' אותיות מ"חוג העיון"
א. פירוש ארבע אותיות השם 69 ב. ספר יצירה ומעשה הגולם 75 ג. שם של מ"ב אותיות וכוונת התפילה 80
- 88 פרק רביעי: מערכת י"ג הכוחות – "מדרש שמעון הצדיק"
א. פירוש השם ומערכת הכוחות 88 ב. מערכת שלושה עשר הכוחות 94 ג. ההתמזגות עם תורת הספירות הקבלית – "ספר הייחוד" 99
- 106 פרק חמישי: מקומו של "ספר הבהיר" בתולדות תורת הסוד העברית
א. מיתוס, סמל, גנוסיס 106 ב. "רב שכבתיות" ו"רוח האומה" 110 ג. לתולדות המחקר 115 ד. מקורותיו של "ספר הבהיר" ובעיית המקוריות 119 ה. האם הגיע "ספר הבהיר" מאשכנז? 124 ו. מאפיינים אישיים של מחבר "ספר הבהיר" 128 ז. שתי תפיסות של ההיסטוריה 130

- 139 פרק שישי: מעשה בראשית ותורת האותיות ב"ספר הבהיר"
 א. מעשה בראשית – מסורת וחידוש 139 ב. תהו ובהו, אור וחושך, טוב ורע 148 ג. תורת האותיות, הנקודות והטעמים 151 ד. אותיות אל"ף, שי"ן ובי"ת 154 ה. הנו"ך, המ"ם ואחרית הימים 160 ו. סימני הניקוד והטעמים 163
- 169 פרק שביעי: טעמי המצוות, התאורגיה ומשמעות הקדושה
 א. מעמד המצוות ב"ספר הבהיר" 169 ב. רמזים לתפיסה תאורגית ב"ספר הבהיר" 171 ג. קדושה, תפילה, קרבן 181
- 190 פרק שמיני: השמות הקדושים
- 200 פרק תשיעי: תפיסת השטן, תורת הרע ואמונת הגלגול
 א. תיאורי השטן ותפקידיו 200 ב. השטן והנחש בגן עדן 209 ג. אמונת הגלגול – הצגה חיובית של רעיון הגלגול 218 ד. המשלים המציגים את תורת הגלגול 220 ה. מעמדו של הגלגול בתורת "ספר הבהיר" 226
- 230 פרק עשירי: האילן, הגן והמעייין ב"ספר הבהיר"
 א. האילן ועולם האלהות 230 ב. האילן וזרועות העולם 237 ג. האילן והמאמרות 242
- 246 פרק אחד עשר: השכינה כדמות נקבית
 א. בעיית הדו־מיניות ומקורותיה של התפיסה החדשה 246 ב. תיאורי הדמות הנקבית שלא באמצעות משל 249 ג. המשלים: מלכה, בת מלך, מטרוניתא 254 ד. סיכום 262
- 265 פרק שנים עשר: עשרה מאמרות
 א. מאי ניהו עשרה מאמרות 265 ב. הכוחות העליונים 273 ג. שלוש אמצעיות 276 ד. שביעי ושמיני 280 ה. המאמרות האחרונים 287 ו. סיכום – ייחודו של "ספר הבהיר" 296
- 300 פרק שלושה עשר: ראשית הקבלה בפרובנס – מבט היסטורי
 א. מקומה של קבלת פרובנס בתולדות תורת הסוד 300 ב. קבלת פרובנס והפילוסופיה היהודית 308 ג. המצע הטקסטואלי 312 ד. הרקע הרוחני בסביבה הנוצרית 315 ה. הרקע הרעיוני – בתי המדרש 322 ו. גילוי אליהו – ראשית המיסטיקה או ראשית הקבלה? 324

- פרק ארבעה עשר: הראב"ד, ר' יעקב הנזיר וכוונות התפילה
 331 א. הראב"ד – בעל סוד או מקובל? 331 ב. קדושת הזיווג ושלילת הפילוסופיה –
 ספר "בעלי הנפש" לראב"ד 337 ג. ראשיתה של התפילה המיסטית בקבלת
 פרובנס 341 ד. התפילה הפנימית ומילות התפילה 343 ה. כוונות התפילה של
 הראב"ד ושל ר' יעקב הנזיר 344 ו. ביקורתו של ר' מאיר בר' שמעון על תורת
 התפילה של המקובלים 349 ז. "שער הכוונה למקובלים הראשונים" 354
- פרק חמישה עשר: ר' יצחק סגינהור
 361 א. דמותו ומעמדו של ר' יצחק סגינהור 361 ב. תורת הרע והאסכטולוגיה
 בכתבי ר' יצחק סגינהור 365 ג. איגרת ר' יצחק סגינהור לחכמי גירונה 371
- פרק שישה עשר: התהוות הכוחות האלהיים על פי הפירוש לספר יצירה
 376 לר' יצחק סגינהור
 א. אופיו ודרכו של פירוש ספר יצירה לר' יצחק סגינהור 376 ב. פירוש פתיחתו
 של ספר יצירה 379 ג. הספרים, ההוויות והספירות 385 ד. הכוחות
 העליונים 394 ה. המידות, האדם וההתבוננות המיסטית 400
- פרק שבעה עשר: האותיות והבריאה בפירוש ספר יצירה לר' יצחק סגינהור
 406 א. ספירות ואותיות 406 ב. אמות ואבות, זכר ונקבה, דממה ודיבור 414
 ג. כפילויות וניגודים 420 ד. שישה קצוות והעולם הנברא 422
- פרק שמונה עשר: ר' אשר בן דוד
 430 א. תורת הספירות ופירוש השם המפורש 430 ב. תפיסת השכינה ותורת
 ההתגלות 442 ג. תורת ההתגלות של ר' אשר בן דוד 447 ד. טעם תחיית
 המתים לפי ר' אשר בן דוד 451 ה. נספח: חישוב הקץ על פי פסוקי דניאל לר'
 אשר בן דוד 459
- קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
 468
- מפתחות
 469 א. שמות 469 ב. חיבורים 475 ג. מקומות 479

פתח דבר

הכרך השביעי של "תולדות תורת הסוד היהודית", הניתן כאן, הוא הראשון שבמרכזו עומדת משנתם של המקובלים – כן הוא גם בכל הכרכים הבאים, העוסקים בימי הביניים מן המאה השלוש עשרה ואילך, וכן הוא גם בכרכים שיוקדשו לתורת הסוד בעת החדשה: הקבלה היא הנושא העיקרי הנידון, ולעתים קרובות היחיד. הכרך השביעי עוסק במעבר מתורת סוד המיוסדת בעיקר על ספרות המרכבה מהעת העתיקה והתפתחותה בימי הביניים, אל תורת הספירות ומערכות המושגים המיוחדות של המקובלים הראשונים. "חוג העיון", שלו מוקדשים ארבעת הפרקים הראשונים בכרך, הציג תורת אלהות נבדלת מתורתם של המקובלים, אשר השפיעה בדורות הבאים על חלק מן המקובלים, ששיבצו בכתביהם מושגים שנוצקו בחוג זה. שני הנושאים העיקריים בכרך זה הם משנתו של ספר הבהיר (פרקים ה-יב), ותורתם של מקובלי פרובנס הראשונים, ובראשם ר' יצחק סגי'נהור (פרקים יג-יח). ככל הנראה לא היתה תלות בין שתי חטיבות יצירה אלה, ועל אף הדמיון הרב ביניהן, בעלי הסוד בפרובנס לא השתמשו במושגיו של ספר הבהיר.

שלושה הנושאים הנזכרים – ספר הבהיר, קבלת פרובנס ו"חוג העיון" – עמדו במרכז עבודתו המדעית של גרשם שלום, שהקדיש להם עשרות שנות מחקר יסודי ומקיף. עם זאת, בכל שלוש החטיבות שנידונות בכרך שלפנינו לא ניתן היה לקבל את מסקנותיו העיקריות של שלום. שלום קבע את מקומו של "חוג העיון" בסוף התקופה הראשונה של התהוות הקבלה, ואילו עתה דומה שיש לשייכו לשלב קודם בתולדות תורת הסוד, שלב שאינו תלוי במשנתם של המקובלים הראשונים. ביחס לספר הבהיר, שלום ראה בו אוסף מקורות שנוצרו במשך מאות רבות של שנים, וסבר ששרשיו נעוצים בגנוזיס הקדומה, היהודית או הלא-יהודית, בעת העתיקה, אך כיום נראה כי ספר הבהיר אמנם השתמש במקורות קדומים, ידועים (כגון ספר יצירה, מדרשי האותיות, ספרות ההיכלות והמרכבה), וחלקם לא ידועים, אך בעיקרו הוא פרי יצירתו של בעל סוד יחיד. בעל סוד זה פעל בשלהי המאה השתים עשרה, והוא שגיבש את תורת "עשרה המאמרות", הכוחות האלהיים העליונים, שהמקובלים לאחר מכן שיבצו בתורת עשר הספירות שלהם. וביחס לראשית הקבלה בפרובנס, שלום ראה במשנתם של חכמיה פרי מסורת בת כמה דורות, אך לכך לא נמצאה עד כה כל ראיה; כמו כן לא נמצא אישור לדעתו של שלום שמקובלי פרובנס התבססו על מושגיו של ספר הבהיר.

שלוש חטיבות היצירה המוצגות בכרך זה הן פרי הגותם וחוויותיהם של חוגים נפרדים של

בעלי סוד בשלהי המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה, שמשנתם נתלכדה ונתגבשה בחוג המקובלים בגירונה במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, שבראשו עמד הרמב"ן. לתולדותיו ורעיונותיו של חוג זה מוקדש הכרך הבא, הכרך השמיני.

פרק ראשון

תורת הסוד והחוויה המיסטית ב"ספר העיון"

א. מקומו של "חוג העיון" בתולדות תורת הסוד העברית

אחת ההבחנות החשובות והקולעות של גרשם שלום במחקריו על ראשיתה של הקבלה בימי הביניים היתה זיהוי של "חוג העיון" ותיאור משנתו וכתביו. הוא הקדיש לחוג זה פרק קצר בספריו על ראשית הקבלה,¹ וכן ערך רשימה של החיבורים הקשורים בו, מיעוטם בדפוס, רובם בכתבי יד, וכמה מהם חיבורים שנזכרו אך לא הגיעו אלינו;² כמו כן כלל שלום בכתביו קטעים אחדים מחיבוריהם של בני חוג זה, בייחוד בספרו "כתבי יד בקבלה".³ דיונים קצרים בנושא זה נכללו בכמה ממחקריו המוקדמים של שלום,⁴ אולם לא היה להם המשך בעבודתו המחקרית לאחר שנות השלושים של המאה העשרים. הנושא לא עורר עניין רב בקרב חוקרי הקבלה, ולפנינו רק מונוגרפיה חשובה אחת על נושא זה, מאת מרק ורמן, שערך מהדורה ביקורתית של נוסחאותיו של "ספר העיון" וכמה כתבים אחרים מחוג זה, והציג דיון מפורט בשאלת זמן חיבורו ורקעו, וכן סקירה על עיקרי רעיונותיו.⁵ למחקרים אלה כמעט שלא היה הד,⁶ והנושא נותר בשוליו של הדיון בתולדותיה של תורת הסוד העברית בימי הביניים. כפי שאבקש להראות להלן, מבחינת ההבנה ההיסטורית של התפתחותה של תורת הסוד העברית יש לחוג זה חשיבות רבה, ולפיכך "חוג העיון", כתביו ומשנתו, יידונו בהרחבה.

בפתיחת התיאור בחוג כתב גרשם שלום את הדברים הבאים:

לעומת זה [חוגי המקובלים בפרובנס וגירונה] עומדת הקבוצה האחרת, האנונימית שאקרא לה להלן בשם "חוג העיון" על שם "ספר העיון", אחד הטכסטים הידועים ביותר שיצאו ממנה. כשאנו מתבוננים בזרם זה, אנו נמצאים בעצם בית־היוצר של הקבלה הספיקולטיבית ונוכל למצוא את עומק התסיסה שנתחוללה בתחילת המאה השלוש עשרה.

1 שלום, ראשית הקבלה, עמ' 162–175; שלום, מקורות הקבלה, עמ' 309–354.

2 שלום, ראשית הקבלה, עמ' 255–262. וראה דן וליבס, עמ' 154–156, סי' 2219–2234.

3 שלום, כתבי יד בקבלה, בעיקר כתבי היד 2–3 (עמ' 6–22) וכן עמ' 204–206 ועוד.

4 ראה שלום, עקבותיו של גבירול בקבלה, בייחוד עמ' 42.

5 ראה ורמן. וראה ביקורתי על ספר זה, דן, ביקורת.

6 ראה למשל קלוס. וראה כמו כן לגיר.

אצל אנשי גירונה אנו רואים את הקבלה בחינת צורה מגובשת, ולא תמיד נבין על נקלה את התהליך העומד מאחורי מתן צורה זה. והרי זהו מה שאנו יכולים ללמוד בחוג העיון. כאן אין הקבלה יוצאת להילחם מלחמת האמונה בזרמים אחרים, כאן אין לה עדיין "כתובת היסטורית" נשגבה אלא כאן אנו עדים להיאבקות שכולה מבפנים. חוסר השלימות הסיסטימאטית מבליט ביתר ברור את המוטיבים הבודדים הפועלים בתסיסה זו הלוכשת צורה ופושטת צורה, מבקשת להתבטא ואינה מצליחה וחוזרת ומבקשת מוצא בנסיגות חדשים.⁷

שלום לא פקפק בשילוב תולדותיו של "חוג העיון" בתולדותיהם של חוגי המקובלים הראשונים, אם כי כאן ובהמשך הדברים הוא הדגיש את הקשרים בין חוג זה לבין התסיסה הרעיונית שהביאה הנאוראפלטוניות לעולמה הרוחני של היהדות, תסיסה שקדמה להופעתה של הקבלה. השאלה העומדת אפוא לפני ההיסטוריון היא אם מקומו של הדיון ב"חוג העיון" הוא בין התופעות הראשונות של ההגות הקבלית, או שמא מקומו הראוי הוא כהמשך להתפתחויות הרעיוניות שאפיינו את המאה השתים עשרה, שתוארו ונידונו בפרקים הקודמים – משנותיהם של ר' יהודה הלוי, ר' שלמה אבן גבירול, ר' אברהם בר חייא, ר' אברהם אבן עזרא ואחרים. אין ספק שיש פנים לכאן ולכאן, וניתן לנמק היטב כל אחת משתי האפשרויות, אך נראה לי שהנימוק המכריע בנידון זה הוא היעדרו של מינוח קבלי מובהק בכתביו של החוג. בגלל היעדר זה ראוי לדון בו לפני תיאורם של חוגי המקובלים הראשונים.⁸

שאלת מקומו של "חוג העיון" בתולדותיה של תורת הסוד היהודית בימי הביניים איננה רק שאלה רעיונית אלא היא מצויה במרכז של סוגיה כרונולוגית: גרשם שלום שייך את החוג למאה השלוש עשרה, ואולם יש יסוד לסברה, שתפורט להלן, כי זמנו היה מוקדם יותר, ויש לראותו כתופעה שראשיתה בשלהי המאה השתים עשרה. מבחינת המיקום הגאוגרפי, אין כל יסוד לפקפק בהכרעתו של שלום שקומץ שמות הערים הנזכרות בחיבורים אלה מרמז שהחיבורים נכתבו בפרובנס, ואולי רק מאוחר יותר התפשטו גם לצפונה של ספרד; הרקע הלשוני של הדברים מעיד בבירור שהמחברים הכירו את חידושי הלשון שהוחדרו ללשון העיונית העברית על ידי ר' יהודה אבן תיבון וממשיכי דרכו. משום כך אין להקדים את זמנו לפני השליש האחרון של המאה השתים עשרה. אכן, אין בידנו שום אחיזה של ממש שתוכל לקבוע את זמנו ומקומו של החוג במידה כלשהי של ודאות. הנימוק היחיד שהועלה – על ידי שלום ועל ידי ורמן – לאחר את זמנו של "ספר העיון" ושל החיבורים הנלווים אליו אל תוך המאה השלוש עשרה הוא, שקומץ מונחים ומושגים

7 שלום, ראשית הקבלה, עמ' 162.

8 אם כי לא כך נהגתי בפרסומים אחרים שלי – ראה: דן, המקובלים הראשונים, עמ' 15–35,

77–91; דן, כבוד נסתר, עמ' 71.

חשובים משותפים לספרותו של חוג זה ולכתביו של ר' עזריאל מגירונה, שכתב את חיבוריו בראשית המאה השלוש עשרה. השאלה מסתכמת אפוא בהכרעה פשוטה: מי נטל ממנו, "חוג העיון" מר' עזריאל – ובמקרה זה יש לאחר את כתיבת "ספר העיון" ולקבעה לפחות בסוף השליש הראשון של המאה השלוש עשרה – או שמא ר' עזריאל נטל את הדברים מ"חוג העיון", ואז ניתן להקדים את זמנו של החוג לשלהי המאה השנים עשרה.⁹ במרכזה של סוגיה זו מצויים בעיקר שני מונחים-מושגים: האחד הוא "האחדות השווה", ביטוי המתייחס לשלמותה הפנימית של האלהות, והשני הוא "אמונה אומן", הקביעה כי משורש "אמן" נגזרים כמה כינויים לתחומים עיקריים בעולם האלהות.¹⁰ דומה שיש להכריע בנושא זה על פי שיקול מרכזי אחד: היעדרם של מונחים ומושגים קבליים מובהקים המאפיינים את כתביו של ר' עזריאל, מחיבוריו של "חוג העיון". אין קושי להניח שר' עזריאל נטל מונחים ומושגים אחדים מספרות הסוד שקדמה לו, כפי שנהג לגבי ספר הבהיר, משנתו של ר' יצחק סגי נהור וכמה וכמה מקורות אחרים. מאידך-גיסא קשה עד מאוד לשער שבעל סוד מובהק, המבקש להציג תמונה מגוונת של הרבדים הרבים המרכיבים את מערכת הכוחות האלהיים, יתעלם במתכוון מן האוצר הבלום של מונחים, מושגים ורעיונות בנושא זה המצוי בכתביו של ר' עזריאל.¹¹ אך כאמור, אין להסיק משיקולים אלה שניתן לקבוע דבר כלשהו בוודאות, ולפנינו קבוצת חיבורים מנותקת לגמרי מכל התייחסות למציאות היסטורית, ואין שום נקודת אחיזה של ממש¹² שתאפשר קביעה כרונולוגית מוצקה יותר. מכלול הנתונים שבידינו כיום מצביע, כך נראה לי, על כך שמוצאם של הכתבים הראשונים של "חוג העיון" מפרובנס, בסוף המאה השנים עשרה, ואין הם קשורים כלל לראשית התגבשותם של חוגי המקובלים באותה תקופה.

9 קיימת כמובן האפשרות שהיו להם מקורות משותפים, ובמקרה זה קשה להסיק מסקנה כרונולוגית מן המונחים והמושגים המשותפים, וראה על כך גולדרייך. וראה בהערה הבאה.
10 בעוד שלגבי "האחדות השווה" בהחלט ניתן לשער כי היה מקור משותף, כפי שהציע גולדרייך, קשה מאוד להניח כי שני המונחים שאובים ממקורות משותפים, שכן אופיים ורקעם שונים לגמרי. "האחדות השווה" הוא ביטוי שניתן לבקשו בספרות נאו-אפלטונית ערבית, אך "אמונה אומן" הוא ביטוי עברי מובהק המיוסד על פרשנות המקרא ועל סידור התפילה.
11 עמדתו של שלום בנושא זה הושפעה במידה רבה מהשקפתו בדבר התפתחותה הקווית של הקבלה. לפי תפיסתו, תחילה היה ספר הבהיר, שממנו לקחו ר' יצחק סגי נהור ומקובלי פרובנס האחרים את עיקר משנתם ואותה פיתחו, ותשלובת זו היא שהוצגה לאחר מכן על ידי חוג גירונה (יחד עם מקורות אחרים). תפיסה זו איננה עומדת בפני הביקורת. אין כל ראיה שבני חוגו של ר' יצחק סגי נהור הכירו את ספר הבהיר, ובוודאי שאין ראיה שמחברי הכתבים מחוג העיון הכירו את ספר הבהיר ואת מקובלי פרובנס. שלום התקשה מאוד לקבל את התפיסה כי רעיונות מרכזיים בתורת הסוד התגבשו באותו זמן בחוגים שונים בלא קשר ביניהם.

12 מרק ורמן הציע לראות במסורות הקשורות בר' משולם הצדוקי, או הצרפתי, עדות לאיחורו של חוג העיון, והדבר סייע בידו לקבוע את זמנו של החוג כולו לתקופה שלאחר ר' עזריאל. נראה לי שאין לכך הצדקה, וראה הדיון המפורט להלן, סמוך לציון 43.

ב. יצירה במסגרת חוג ויצירה פסודו־אפיגרפית

"חוג העיון" מייצג שתי תופעות היסטוריות חדשות ורבות משמעות בתולדותיה של תורת הסוד העברית בימי הביניים. הראשונה היא היווצרותו של חוג יוצרים עלומי שם שבכתביו ניכר היטב גיבוש רעיוני ושיתוף בדרך ההבעה הספרותית, וככל הנראה נמשכה פעולתו שניים או שלושה דורות. השנייה היא השימוש המובהק והרצוף בפסודו־אפיגרפיה כמסגרת לחיבורים השונים, תוך מתן ביטוי לטענה כי הדברים הנאמרים אינם חידוש ואינם בני הזמן, אלא הם פרי מסורת סוד עתיקה שעברה מדור לדור ורק עתה נתגלתה והובאה לפני הקורא.

אחד המאפיינים הבולטים ביצירה היהודית במאות השנים הראשונות של ימי הביניים הוא האינדיבידואליות המופלגת של היוצרים. רב סעדיה גאון פעל כמנהיג במרכז הרוחני היהודי הגדול ביותר בימיו, ועמד במאבקים ציבוריים חשובים, אך בתחום הרעיוני היה בודד: איננו יודעים ממנו למד פילוסופיה ואת מי לימד את משנתו העיונית. רבנו בחי אבן פקודה, דרך משל, אינו ידוע לנו אלא בשמו, והיכן חי ופעל; מי היו מוריו ותלמידיו, מי היו שותפיו בהשקפת עולמו ומי התנגדו לו – לא ידוע על כך דבר. אין בידינו חיבורים הדומים לספר "חובות הלבבות" ואין חיבורים המתפלמסים עימו. ר' שלמה אבן גבירול הוא דמות בולטת וידועה, אך גם הוא, ביצירתו העיונית, עומד לבדו, ללא מורים, תלמידים, מקורבים או יריבים. פירוש ספר יצירה לר' יהודה הברצלוני הוא יצירה בודדת, למרות שהמתברר היה ממורי ההלכה החשובים ביותר בדורו. ידוע לנו שהוא החליף אגרות עם ר' אברהם בר חייא, אך לא ידועה לנו השפעה כלשהי של אחד מהם על חיבוריו של חברו. ר' אברהם בר חייא ור' אברהם אבן עזרא נדדו ממקום למקום, ובוודאי פגשו חכמים רבים ועמדו בקשרים עם כמה קהילות, ועדיין איננו יודעים דבר על מקוריהם או על תלמידיהם. שינוי בנידון זה מתחיל להסתמן סביב דמותו של הרמב"ם, שעמד בקשרים עם כמה מחכמי דורו; הוא כיוון את "מורה הנבוכים" לתלמידיו, ועמד בפולמוס רעיוני בנוגע לכמה נושאים עם חכמים נכבדים בסביבתו.

המציאות הרוחנית בשלהי המאה השתים עשרה ובמשך המאה השלוש עשרה שונה היתה לחלוטין מהמציאות ששררה בדורות הקודמים. תולדותיה של המחשבה היהודית בתקופה זו, ובמיוחד תולדותיה של תורת הסוד, הן היסטוריה של חוגים ואסכולות – והדבר נכון במידה שווה לגבי קהילות ישראל בדרום אירופה ולגבי בעלי הסוד בצרפת הצפונית ובאשכנז. בפרובנס, בספרד ובאיטליה נחלקו חוגי הדעות למחנות של חסידים קיצוניים וחסידים מתונים של הרמב"ם, ושל מתנגדיו, והתנגשו זה בזה בפולמוס הגדול על כתביו, שהתחולל בשנת 1232 ונמשך כמאה שנה. גם בעלי הסוד התגבשו בחוגים מגובשים במידה רבה בפרובנס ובגירונה, במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, ובחוגיהם של האחים הכהנים מקסטיליה, ר' אברהם אבולעפיה ותלמידיו, והחוג שסבב

את ר' משה די ליאון, מתברר ספר הזוהר. באשכנז מוצאים אנו את "חוג הכרוב המיוחד", שמשנתו התבססה על מסורת קדומה המיוחסת ליוסף בן עוזיאל, והחוג המרכזי של בעלי הסוד באשכנז, חוג משפחת קלונימוס שבראשו עמדו ר' יהודה בן שמואל החסיד ור' אלעזר בן קלונימוס מוורמס. אמנם הגיעו אלינו מתקופה זו חיבורים אחדים בתורת הסוד שלא ידוע לנו רקעם ואיננו יודעים אם פעל סביבם חוג יוצרים, כגון "ספר הבהיר", "ספר החיים", "כתב תמים", "ספר הנבון", ועוד, אולם בעיקרו של דבר היצירה בתורת הסוד בתקופה זו נשלטה על ידי חוגים של הוגי דעות שהסתמכו על מסורת משותפת וביטאו תפיסת עולם מיוחדת להם. זהו שינוי היסטורי רב-משמעות, שבו נתדמתה היצירה בתחום העיון ליצירה שבתחום ההלכה, שבה המבנה האסכולאי הוא השליט מאז העת העתיקה.¹³ איננו יודעים מה היו הגורמים שהביאו לתמורה מרחיקת לכת זו, אך קשה לפקפק בכך שהיא מבטאת את היותן של סוגיות רעיוניות מרכיב משמעותי בהוויה התרבותית היהודית בתקופה זו.¹⁴ – ו"חוג העיון" הוא אחת התופעות המרכזיות בתהליך היסטורי זה. המאפיין השני של "חוג העיון", הפסודו-אפיגרפיה, איננו קשור דווקא למבנה החוגי המיוחד ולתהליך ההיסטורי שהוא מייצג: אנו מוצאים יצירה פסודו-אפיגרפית כמעט בכל תקופה ובכל מקום בתולדות תורת הסוד היהודית. בין הדוגמאות הבולטות לכך בתקופה שקדמה ל"חוג העיון" ניתן למצוא את הנוסחים השונים של "אלפא ביתא דבן סירא",¹⁵ את ייחוסם של חיבורים מאגיים לאישים קדומים, ואת החיבורים המיוחסים לרב האי גאון.¹⁶ בתקופה שנפתחה בשלהי המאה השתים עשרה הופיעו חוגים שהעמידו את הפסודו-אפיגרפיה במרכז יצירתם הספרותית, כגון ספר הבהיר בספרד או פרובנס ו"חוג הכרוב המיוחד" באשכנז, ומאוחר יותר ביצירתו של ר' יצחק בן ר' יעקב הכהן מקסטיליה. לעומת זאת, בחוגים אחרים שהיתה להם תפיסת עולם קרובה לתפיסתם של החוגים הנזכרים איננו מוצאים שום נטייה ליצירה פסודו-אפיגרפית, כגון בין מקובלי פרובנס מחד-גיסא ובני חוג משפחת קלונימוס מאידך-גיסא. חוג המקובלים בגירונה לא אימץ לעצמו דרך הבעה פסודו-אפיגרפית, אך סלל את הדרך לספר הזוהר, שהוא ללא ספק גולת הכותרת של היצירה הפסודו-אפיגרפית בתולדות התרבות היהודית. גם במקרה זה, כמו בתופעות רבות אחרות, אין בידינו כל אפשרות לבקש משמעות היסטורית לאימוץ מתכונת פסודו-אפיגרפית על ידי חוג פלוני בעוד שחוג פלמוני דחה דרך זו מכל וכל. ניתן לומר

13 ראה על כך בפירוט דן, רקע רעיוני וחברתי, ובייחוד עמ' 262–264.

14 ככל הנראה יש קשר בין תהליך זה לבין המעבר ללשון העברית כלשון ההבעה הרעיונית באירופה של ימי הביניים. המעבר לעברית איפשר השתתפות של חוגים רחבים יותר של חכמים ולדבריהם היה הד נרחב יותר; כמו כן איפשר מעבר זה מגע קרוב יותר בין חכמים בקהילות רחוקות זו מזו – ראה דן, שם, עמ' 260–262.

15 ראה לעיל, תולדות, ד, פרק שישי.

16 ראה לעיל, שם, פרק עשירי; תולדות, ה, פרק עשירי, סעיף ד'.

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור

מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה. **תולדות תורת הסוד העברית** סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזהרר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות הרבות של

החוגים והיוצרים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות – בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה – העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזהרר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי עוסק בראשית הקבלה: חוג העיון, ספר הבהיר וקבלת פרובאנס.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל

הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

מחיר מומלץ: 16 ₪